

Гъажимурат.

Гъажимуратны тутмагъа деп чыкъгъан бир нече адам ону ёлун гесип токътады. Гъажимурат токътамады. Ол янनावурундагъы тапанчасын къолуна алды. Ёл гесгенлеге багъып атын тебиндирди. Адамлар ёлдан тайышдылар. Гъажимурат, гъеч бир якъгъа къарамай, тёбен багъып атын ёргъалатды. Ону артындан эки керен тюбек атылды.

Гъажимуратны тутмагъа сюегенлер ону артындан етишдилер. Олар Гъажимуратгъа къолгъа гелмекни таклиф этдилер. Гъажимурат, бола бусагъыз тутарсыз деп, тюбегин къолгъа алды ва атын чапдырып гетди. Шолай этип, Гъажимурат озюню мюритлерини ягъына етишди. (74 сёз).

(Л. Толстойгъа гёре).

План:

1. Гъажимуратны ёлун геселер.
2. Гъажимурат токътамай гете.
3. Ону дагъы да тутмагъа суюе.
4. Гъажимурат тутулмай, мюритлерини ягъына гете.

Сёзлюк – орфография иш: янनावурундагъы, тапанча, ёргъалатды, таклиф этди, мюритлер.

Зайналабит.

Къачакълагъа башчы болуп айланагъан Абдурашит Исаев деген бирев болгъан. Партизан отряды булан Зайналабит Къызларкъалагъа гиргенде шонда къачакълар булан Абдурашит де бара. Ону отряды эки яндагъы юртланы таламагъа башлай. Зайналабит Абдурашитге, талавурну токътат деп, кагъыз язып йибере.

Абдурашит ачувланып оъзюню отряды булан Зайналабитлени уъстюне геле. Зайналабитни адамы аз болгъан. Шо саялы ол Абдурашитге бире-бир туруп ябушмагъа таклиф эте. Рази болалар. Зайналабит къачакъны уъстюне атын гючлю тебиндире. Абдурашит къоркъуна ва тайышып къала. Шонда Абдурашитни хыйлы адамы ону къоюп, партизан отрядгъа къошула. (80 сёз).

(А. Аткъайгъа гёре).

План:

1. Абдурашит Исаев ким болгъан?
2. Зайналабит ва Абдурашит къайда баралар?
3. Абдурашит не этип юрюй?
4. Зайналабит не деп билдире?
5. Неге Зайналабит отрядын давгъа салмагъа суюмей?
6. Ол нечик эте?
7. Абдурашитни адамлары партизанланы янына неге чыгъа?

Сёзлюк – орфография иш: талавур, Къызларкъала, тебиндире.

Жалалутдин Къоркъмасов.

Магъачкъаладан Хасавюртгъа барагъан асфальт ёлну уьстюнде Къоркъмаскъала деген янгы юрт бар. Ону алдынгъы аты – Хумторкъали. Юртгъа онда тувгъан Жалалутдин Къоркъмасовну аты къоюлгъан.

Жалалутдин Къоркъмасов Темирхашура, Ставрополь шагъарларда охугъан. Сегиз йылдан ол рус тилни яхшы уьйренген. Тюрлю китапланы охуп, гъар-бир яндан ону англаву артгъан.

Гимназияны битген сонг, ол Парижге охума гете.

1917-нчи йылда пача тахдан тюшгенде Жалалутдин ватанына алгъасай. Дагъыстангъа геливюнде ол революция гъаракатгъа къошула. Ол Уллубий Буйнакский, Магъач Дахадаев булан бирче Дагъыстанда революция ишлеге ёлбашчылыкъ эте. Октябрь революциядан сонг болгъан ватандаш давларда Совет гъакимлиги учун жаны-къаны булан чалыша.

Дагъыстанны халкъы обзюню сююмлю уланын унутмай ва унутмажакъ. (98 сёз).

(«Къарчыгъа» журналдан).

План:

1. Къоркъмаскъала юрт.
2. Жалалутдинни охуву.
3. Къоркъмасов Дагъыстангъа къайта.
4. Совет гъакимлиги учун ябушув.
5. Игитлер унутулмай.

Сёзлюк – орфография иш: Хасавюрт, Къоркъмаскъала, Хумторкъали, Темирханшура, Ставрополь, Париж, пача тахы, гимназия, жаны-къаны.

Тюз языв: хас атлыкълар

Магъаммат Гъажиев.

Сувтјуп гемени командири Магъаммат Гъажиев душмангъа кършы гючлю ябушув юрюте. Торпедолар булан уруп, о душманны транспортун батдыра. Шу вакътиде гемени май болагъан кютугъу тешиле ва май денгизни устьюне чыгъа. Сувтјуп геме бар ер душмангъа билинип къала. Гъажиев денгизни устьюне чыкъмагъа буйрукъ бере. Сувтјуп геме денгизни устьюне чыгъа ва янгыдан дав этмеге башлай. Топчулар душманны бирдагъы гемесин батдыра. Тек Гъажиевни гемеси де ер-еринден тешиле ва огъар сув гирмеге башлай. Магъаммат Гъажиевни гемеси батыла. Шолай, совет моряклар, душмангъа кьолгъа бармагъан кюйде, олюп гетелер. (83 сѣз).

(Макс Зингерге гѣре).

План:

1. Сувтјуп геме ябушув юрюте.
2. Душманны транспорту батыла.
3. Сувтјуп геме бар ер душмангъа билине.
4. Гъажиев, денгизни устьюне чыгъып, дав эте.
5. Совет моряклар, кьолгъа бармай, олюп гетелер.

Сѣзлюк – орфография иш: сувтјуп геме, торпедолар, ереринден.

Тюз языв: фамилияларда гелиш орунчаланы тюз язылышы.

Игит лётчик.

Гъавада къызгъын дав юрюле. Бизин бир самолётубуз тюгюл ёкъ. Душманлар буса кёп. Лётчик Алексей Маресьев фашист самолётлагъа уллу пелекет салып тура. Ахырда ону патронлары биле. Душманлар билип, ону дёрт де янындан къуршайлар. Ону озлени аэродромуна алып гетме сюелер. Маресьев, олюп гетсе де, къолгъа барма рази тюгюл. Ол бирден самолётун тёбен бакъдыра, къуршавдан чыгъа. Фашист самолётлар ону артындан тюз болалар, гюллеге туталар. Маресьев булутлагъа чомула. Шо вакътиде ону самолётуну мотору сёне.

Маресьев самолётун агъачлыкъгъа бакъдыра. Самолёт тереклеге уруна ва атыла. Лётчик кабинадан ташлана. Ол, тереклеге уруна туруп, терен кюртге тюше.

Лётчик шолай оылмей къутула. (95 сёз).

(Б. Полевойгъа гёре),

План:

1. Маресьев фашист самолётлар булан ябуша.
2. Душманлар совет лётчикни къуршай.
3. Маресьев къолгъа бармай.
4. Самолётну мотору сёне.
5. Ол агъачлыкъгъа тюше.
6. Лётчик сав къала.

Сёзлюк – орфография иш: уллу пелекет, патронлар, аэродром, кюрт.

Къаракъуш ва эчки.

Къаракъуш тавну уьстюнде саркъып уча болгъан. Бир ярны башында буса уллу мююзлю къыр эчки токътагъан. О эчки сиривге къаравул эте. Сирив паракхат отлай.

Бирден къаракъуш къанатларын кыса ва ташдай болуп тюпге багъып тюшмеге башлай. О сиривню ичинден бир улакъны алып гетмеге сюе болгъан экен. Ерге тюше туруп, къаракъуш къанатларын яйгъан ва тырнакъларын чыгъаргъан. О бир улакъны тутгъан. Тек улакъны алып гетмеге бажарылмагъан. Эчки къатты чабып гелип, къаракъушгъа мююзлери булан гючлю кюйде ургъан. Къаракъуш улакъны тез йиберип, учуп гетген. (81 сёз).

План:

1. Кёкде къаракъуш.
2. Эчки сиривге къаравул эте.
3. Къаракъуш улакъны алып гетмеге сюе.
4. Эчки улакъны якълай.

Тюз языв: кьошма сёзлени тюз язылышы.

Аюв.

Бир-бир адамлар аювну гъакъында тюз ойлашмай. Оланы булай эсине геле: аювлар бар агъачлыкъгъа барса, олар адамны уьстюне чаба, ону тутуп паралай деп.Амма аювлар агъачлыкъда кёп сакъ айлана. Адамны эс этсе, олар шоссагъат къача яда яшыналар.

Бир керен магъа гъавчу ёлдашым аювлар кёп болагъан ерни гёрсетди. Тек магъа онда бир аюв да ёлукъмады.

Иш булай болгъан: мени гёргенде аюв ювукъдагъы терекни артына яшынып къалгъан. Мен гетегенде артымдан къарап тургъан. Гъатта мен арекге чыкыгъанда да ол терекге минип къарай болгъан. Шу ишни бир башгъа гъавчу ариден къарап гёрюп тургъан экен. (90 сёз).

(М. Пришивинге гёре).

План:

1. Аювланы гъакъында биревлер нечик ойлаша?
2. Аювлар агъачлыкъда нечик айланалар?
3. Аюв гъавчугъа неге ёлукъмагъан?
4. Адамны гёргенде аюв не эте?

Сёзлюк – орфография иш: аюв, паралай, эсине, шоссагъат, гъавчу, гъатта.

Къара къаммакъ.

Къойчулар менден кѣмек тилейгенли хыйлы бола эди. Бир бѣрю гѣзюбюзню ачма къоймай деп кант этип тербейлер. Къойчуланы да алдата, къош итлени де алдата. Гъеч эсде ѣкъ ерден гелип къала.

Мен эртеноекъ барып, дѣрт де якъ гѣрюнеген тѣбечик ерде ятып токътадым. Къарадым, къарадым – гъеч гелеген зат ѣкъ. Тюзю, тюшге таба таланы бою булан ел учуруп гелеген уллу къара къаммакъны чы гѣрдюм. Огъар да къулакъ асмадым.

Шо вакътиде къойчуланы гъай-гъуй, итлени гъап-гъап авазлары чыгъып гетди. Къарайман, гѣк бѣрю, сыртына бир залим къозуну да атып, ѣюлуп бара.

Мен уьч керен тюбек урдум, тек бири де тиймеди. Бѣрюню амалын артда билдик. О, шо къара къаммакъны артына яшынып, ону дѣгерете туруп гелген экен. (110 сѣз).

План:

1. Къойчуланы тилевю.
2. Мен тѣбечикде ятып токътадым.
3. Къара къаммакъ гѣрюндю.
4. Бѣрю къозуну алып къачды.
5. Бѣрюню гъилласы.

Сѣзлюк – орфография иш: къаммакъ, алдата, тала, гъай- гъуй, гъап-гъап.

Димка.

Яхшы гъав да этип, отну ягъында ял алып тура эдим. Этиклеримни чечгенмен, тюбегимни терекге илгенмен. Мени булан итим Димка да бар. Ол юхлай.

Тюгюне ва къаркъарасына къарап Димка бёрюге ошай. О ма-гъа бек исинген эди.

Бирден талада бёрю гёрюндю. О магъа багъып геле. Ону авзу генг ачылгъан. Мен тюбек уруп болмажагъымны англадым.

Шонда Димка атылып бёрюню хырданындан тутду. Ябушув башланды. Мен тюбегимни алдым ва бёрюге урдум. Бёрю экинчи керен ургъанда оьлдю.

Уйде мен Димканы яраларына дарман сюртдюм. Биз тайгада эдик, шо саялы Димканы врачгъа элтип болмадым. Эки жумадан итим оьлдю.

Мен оьзюмню къурдашымны бир де унутмайман. (98 сёз).

План:

1. Отну ягъында.
2. Къутургъан бёрю.
3. Димка есин якълай.
4. Димканы оьлюмю.

Сёзлюк – орфография иш: гъав, гъавчу, къаркъара, ябушув, тайга,

Гюргюр ва мишик.

Биз кьотанда яшай эдик. Анам гюргюрге тавукъ йымырткьалардан бала салды.

Гюргюр аранны мююшюндеги бичен тайланы арасында бала ятгъан эди. Балалар чыкьгъанда тогъуз йымырткьа кем болуп табулду. Онда къарадыкь, мунда къарадыкь – йымырткьалар ёкь

Гюргюр бала чыгъарып бир жумадан сонг, анам аранда «жив-жив» тавушлар эшитди. Ол кьоркьуп, атамны чакьырды.

Атам, арангъа гирип, тайланы тайдырды. Къарайбыз, тайланы артында кьойнунда дёрт баласы да **булан мишик** ятып тура.

Мишик балаланы арасында жижеклер де ятгъан. Анам ондан тогъуз жижек алды. Атам да, анам да бу ишге тамаша болдулар. Мишик жижеклени ашамай нечик кьойгъан, оланы нечик сакьлагъан?

Хоншу тамаза бизге булай деди: «Мишик балаларына оъзю ашагъан затны кьусуп бере. Жижеклер де шондан ашай болгъандыр». (107 сёз).

(«Къарчыгъа» журналдан).

План:

1. Анам гюргюрге бала салды.
2. Тогъуз йымырткьа кем чыкьды.
3. Аранда «жив-жив» тавушлар эшитилди.
4. Мишик ва жижеклер.
5. Тамазаны жавабы.

Сёзлюк – орфография иш: йымырткьа, «жив-жив», кьойнунда, жижек.

Тимурчулар.

Бизин юртда Алим ва Аминат деп эки кѳарт яшай. Алим сокѳур, эки де гѳзю гѳрмей. Аминат да уллу болгѳан. Оланы уланы фронтдан кѳайтмагѳан. Дагѳы я уланы, я кѳызы ѳкѳ. Буланы абзарында огород этме чакѳы ери, сыйыры, бузаву, жан-жанывары бар. Уѳчюнчю классны тимурчулары булагѳа кѳмек эте.

Уланѳяшлар огородун кѳаза, аранын кюрей, агѳачын гесе ва ону ташып тѳбе эте. Кѳызлар огородгѳа согѳан, хыяр, помидор орната, гѳабижай, бурчакѳ чача. Оланы сугѳара, чѳбюн ала ва каза ура. Уѳйлерине акѳ чаба, опуракѳ жува, сувгѳа бара. Тюкенден тарыкѳ-герегин гелтире.

Кѳартлар озлени гѳайын этеген яшлагѳа бек разилер. (91 сѳз).

План:

1. Алим ва Аминат кимлердир?
2. Буланы неси бар?
3. Кѳартлагѳа кимлер кѳмек эте?
4. Уланѳяшлар не эте?
5. Кѳызѳяшлар не эте?
6. Кѳартланы разилиги.

Сѳзлюк – орфография иш: абзар, огород, уланѳяш, помидор, опуракѳ.

Мен кьойчу болажакъман.

Мени нече кьурдашым да бар. Оланы барындан да Акайны кёп сюемен. Ол бизин хоншубузда яшай. Дарсларыбызны да бирге гьазирлейбиз. Школада бир партада олтурабыз.

Акайны атасы – кьойчу. Биз огъар амай дейбиз. Ол кьойчулагъа аш да, гече кьойлагъа кьаравул да эте. Шолай кьойчугъа одаман деп айта экен.

Яйлыкъ каникулларда биз амайны ягъына барабыз. Кьошда гечелер шайлы салкъын бола. Гече ямай от ягъа. Айлана якъ япяркь болуп къала. Бизге гече ятмагъа отну ювугъунда ер онгара. Уьстюбюзге оьзюню уллу тонун яба. Оьзю буса, отну ягъында олтуруп, бизге хабар айта. Огъ, бир гёргей эдигиз, хабаргъа тынглай туруп, таза гьавада ятмакъ нечик леззет экенни. (101 сёз).

(А. Вагъабовгъа гёре).

..

План:

1. Кьурдашлар.
2. Акайны атасы
3. Яйлыкъ каникулларда кьошда.
4. Авлакъда гече нечик леззетдир!

Сёзлюк – орфография иш: одаман, яп-ярыкъ, леззет.

Тергев беригиз, яшлар бар.

1.Румыния фашистлерден азат этилген гюнлер эди. Совет Асгер Гюнбатышгъа багъып гюнлю абат ала . Бир совет солдат опуракъларын къурутмакъ учун Бухарестни ягъында бир уйге гире.

2.Совет солдат гирген уйде печь ягъылмагъан. Сувукъ уйде дёрт яш бар. Оланы атасы авруп ятгъан. Солдатны булагъа языгъы чыгъа. О агъач гелтире, печни ягъа. Озьюню ягъында бар продукталардан аш эте. Яшлар исси болалар ва ашдан тоялар. Бизин солдат румын тил биле болгъан. О яшланы атасы булан геч болгъунча лакъыр эте. Эртен совет солдат, бир затлар язып, эшикни къыр ягъына кагъыз ябушдуруп гете. Кагъызгъа булай язылгъан болгъан: «Тергев беригиз, яшлар бар!»

Оьтюп барагъан солдатлар кагъызны охуй ва, уйге гирип, яшлагъа оьзлени паёкларындан бир пайын къоюп гете болгъанлар.

3.Уйню еси румынлыны аты Марин Янку Николас болгъан. О – белгили язывчу. Совет солдатлар этген кёмекни гъакъында китабында язып чыгъаргъан.

План:

1. Совет солдат гирген уйдеги гъал.
2. Солдат яшлагъа къарай.
3. Кагъызгъа язылгъан сёзлер.
4. Кагъыз тергевсюз къалмай.

Сёзлюк – орфография иш: печь, продукталар, румын, паёк,

Мишик.

1.Мени Васька деген мишигим бар. Васька бавда айланагъанны гёрюп, ону чакъыраман. Мени тавушумну эшитгенде ол уйге багъып геле.

2.Эртен мен аш уйге баргъанда Васька, эшикни алдында ятып, къаравуллап тура эди. Менсиз о аш уйге гирмей, неге тюгюл мен болмасам, онда бир зат да болмай. Мен чай ичмеге олтургъанда мишик мени сол бутума минип олтура. Мен шекер уватаман, аш гесемен. Мишик мен этеген затлагъа яхшы къарап тура. Васька тузлу каманы ашамай, шо саялы мен огъар аш гесек беремен. Шо аш гесекни де Васька гече чычкъан тутмагъан буса ашай. Столну уьстюнде оьзю сюеген эт гесек яда колбаса гесек болмаса, Васька ерге тюше ва еринде ятып юхлай.

3.Уянгъанда мишик терезебашгъа минип олтура. О кёкден учагъан жанлагъа башын буруп-буруп къарай. Бир керен терезе бузлап къалгъан эди. Васька, къоллары булан терезени сыйпап, бузларын тайдырды ва дагъы да къушлагъа къарамагъа башлады. Гече – чычкъанлар, гюндюз – къушлар; Васьканы бары да иши шо бола.(М. Пришвинге гёре).

План:

1. Васька къайда къаравуллап тура?
2. О аш уйге неге гирмей?
3. Чай ичегенде Васька не эте?
4. Терезе бузлагъанда Васька къушлагъа нечик къарай?Сёзлюк – орфография иш: буруп-буруп, терезебаш, чычкъанлар.

Гёк кьоян.

Гёк кьоян кышда юрт ягдада яшай эди. Гече болгъанда о бир кьулагъын гетерип тынглай. Сонг бирисин гётере, мыйыкъларын ойната, ийислей ва арт аякъларыны уьстюнде олтура. Сонг ол кьарны уьстюнде бир керен атыла, экинчи керен атыла, дагъы да арт аякъларыны уьстюнде олтуруп, айланасына кьарай.

Айланада кьардан башгъа зат гёрюнмей. Кьар толкъунланып ята ва шекер йимик йыртыллай. Кьоянны башыны уьстюнде сувукъну пусу токътагъан ва шо пусдан таба йыртыллавуку уллу юлдузлар гёрюне.

Кьоянгъа таныш инныргъа бармакь учун уллу ёлдан оьтме тюше эди. Уллу ёлда буса арбаланы кыжыллаву ва атланы пышгъырыву эшитиле.

Кьоян ёл ягдада дагъы да токътады. Сабанчылар, тонларыны ягъаларын да гётерип, чаналаны кьабургъасы булан гетип бара. Арбалар оьтгенде кьоян инныргъа багъып атыла башлады. Ёлда о башгъа эки кьоянгъа ёлукъду. Олар отладылар ва ойнадылар. Кьоян кьаршылашгъан ёлдашлары булан тазалангъан иннырда бираз ойнады, башлангъан аракъдан ныха ашады, кьар басгъан кьалкыдан таба чалашгъа тюшдю ва валиден атылып, оьзюню уясына кьайтды.

Танг белги берип геле. Ювукъ юртагъылар уянгъан, кьатынлар сувгъа бара. Ёлдан дагъы да кёп арбалар юрюй. Кьоян ёлдан атылып чыкъды, эги уясына ювукълашды. Бираз бийик ерни танглады, кьарны тырнады, янгы уясында ятды, кьулакъларын сыртына кьаплады ва гёзлерин де ачгъан кюйде юхлады.

.План:

(Л. Толстойгъа гёре)..

1. Кьарны гёрюнюшю.
2. Кьоян инныргъа багъып онгарыла.
3. Кьоян ёлда сабанчылагъа ва башгъа кьоянлагъа ёлугъа.
4. Кьоянлар иннырда.
5. Кьоян оьзюню уясына кьайта.

Сёзлюк – орфография иш: инныр, ныха, кьабургъа, чали, сырты.

Авлакѣда.

1.Март айны ахыр гюнлеринден бириси. Артдагы жуманы ичинде чакъ ачыкъ бола. Колхозну сынавлу кѡйчусу Мукѣтадин кѡтандан бир километр арекде, тѣбечикни сыртында, кѡй сирив отлата. Ону ягында Горал деген ити де бар. Горал бир нече гезик бѣрю булан кѣаршылашгъан.

2.Мукѣтадин, таягына таянып, сиривню отлатып тура эди. Ону туврасында Горал чонкѣайып олтургъан.

Бирден сиривню сол кѣабургъасындагы авланмадан бир зат окѣдай болуп сиривню ичине гирди. Маллар дѣрт де якъгъа чачылды. Мукѣтадинни гѣзлери алас-кѣулас болуп гетди. Бир жан кѡйну тутуп, шоссагъат сыртына атып салды. Мукѣтадин бѣрюню алдына багып чапды. Ону мурады бѣрюню оьрге багып кѣачыртмакъ эди. Шолай этсе, кѡйну кѣутгъармагъа бажарылажакъ.

3.Оьзюне багып таягын гѣтерип гелеген Мукѣтадинни гѣргенде бѣрю бурулуп тувра оьрге багып кѣачмагъа башлады. Бир аз хантав болгъан Горал сонг эс тапды. Ол бѣрюню артындан етишди, гючу бар чакъы огъар урунду, ону сыртындан кѡйну тюшюрдю. Сонг Горал бѣрю булан ябушмагъа башлады. Шо вакътиде Мукѣтадин сукурулгъан хынжалын бѣрюню кѣабургъасына басды.

Горал гъалсыз болгъан бѣрюню бир кѣулагын юлкѣуп алды ва оьктем кюйде чонкѣайып олтуруп, бѣрюге тикленип токѣтады.

(А. Абакаровгъа гѣре).

План:

1. Сирив отлай.
2. Сиривге кѣавгъа тюше.
3. Бѣрю кѡйну алып кѣача.
4. Мукѣтадинни мурады.
5. Горал кѡйну кѣутгъара.
6. Йыртгыч оьлтюрюле.

Сѣзлюк – орфография иш: сирив, чонкѣайып, авланма, алас-кѣулас, шоссагъат.

Марьям.

Башир кьойланы борандан кьутгъараман деп чалыша. Бирден ону аягъы тайып, кюртге дегереди ва кьаргъа гёмюлдю. Ол, кьолу булан тутмагъа яда аягъын басмагъа бир зат да тапмай, дагъы да эниш дегереди. Ахырда гъалы битди, бутлары бюгюлдю ва эсден тайды.

Марьям юхулу-уявлу Баширни кьычырыкъларын ва Къалбасны бёлюп-бёлюп кьысгъа гъаплавун эшитип турду. Булай чапды, олай чапды. Не кьойланы, не Къалбасны, не де Баширни гёрмеди. О кьойчулагъа кьувун салды. Марьям барыны да алдында. Ол кюртлеге гире, йыгъыла-сюрюне, кьулакъ яйып тынглай туруп бара. Бирден о Къалбасны гъаплавун эшитди, токътап тынглады. Шо аваз бирдагъы керен такрарлангъанда тюпден гелегенни англады. Марьям энишлеп юрюп йиберди. Кьойлагъа ювукълашды. Олар бет булан юрюй туруп кьаршылашып къалгъан бийик ярны игъында токътагъан эди.

Къалбас Марьямны гёргенде тилсиз гиши сююнуп чыгъарагъанда йимик авазлар чыгъарып чапды, ону бутларына ишгъылланды. Марьям ону башын сыйпады.

Алда Къалбас, артда Марьям юрюп йибердилер. Башир дегереген ерге етишдилер. Къалбас ерни тырнады, чонкъайып улуду ва ярдан атылды. Марьям ит де, оъзю де гёмюлмесдей чонкъ этди, чалт кьарны хоталап йиберди. Муна Баширни ямучусуну буччагъы ону кьолуна тийди, сонг Башир оъзю де гёрюндю. Марьям Баширни устьюнден кьарны тазалады. Башир гёзлерин ачды.

Ярыкъ болду. Боран тынды. Тек кьар терен ва сувукъ. Кьойчулар ёлгъа гъазирлендилер. Малгъа, адамгъа болгъан зарал ёкъ. Кьушлукъгъа таба гюн кьыздырмагъа ва кьар иримеге башлады. Башир исинген, Марьям да шат. Оланы иржайыву шо вакътиде чечек ачгъан Кьойсуб ягъадагъы тереклени эсге сала эди.

(М. Хангишиевге гёре).

План:

1. Марьям Башир тас болгъанны биле.
2. Къалбас ёл гёрсете.
3. Башир табула.
4. Баширни кьутгъаралар.

Сёзлюк – орфография иш: Марьям, юхулу-уявлу.

Этикли мишик.

Геме ачыкъ денгизде юрюп бара эди. Бирден моряклар сувну уьстюнде сюнкю йимик зат гёргенлер. Ону ичинде буса бир мишик бар. Моряклар тамаша болгъанлар: мишик мунда къайдан гелип къалгъан? Мишикни гемеге алгъанлар, аш бергенлер ва огъар Тёмка деп ат къойгъанлар.

Тёмканы барысы да сююп къалгъан. О илиякълы, гелишли мишик болгъан. Ондан уьйню, ягъаны ийиси геле болгъан. Гъар-бир мишик агълюню, яшлыгъынгны эсге сала.

Тек бираздан Тёмка палубадан юрюмеге къоркъагъанны эс этгенлер. Ол осал ашайгъан болгъан, азгъан. Электриклер не болгъанны англагъан. Палубаны темир полунда осал буса ва элек-трик ток бола экен. Мишикни аякълары шо токну гъис эте болгъан.

Не этмеге герек? Мишикни оьлтюрмеге къутгъармагъанлар чы!Ожигов деген матрос мишикге этиклер тикмеге командирден ихтияр тилеген. О мишикни аякъларыны оьлчевюн алгъан, фасонун ойлашгъан, йымышакъ къызыл гён тапгъан. Матрослар ва офицерлер ону ишине къарамагъа геле, насигъатлар бере болгъанлар.Ахырда мишикге этиклер гийдиргенлер. Этиклени чалывлары болгъан. Башлап Тёмка этиклени гиймеге сюймеген, оланы сыпкъырып ташламагъа къарагъан. Тек пайда чыкъмагъан. Бираздан мишик этикlege уьйренип къалгъан. О яхшы ашагъан, семирген.Этиклени эртен гийдирип, ахшам чече болгъанлар. Бир гюн Тёмкагъа этиклени гийдирмеге унутуп къалгъанлар. Радиодан обедге команда берилген. Матрослар обедге гетгенлер. Бирден мишикни яман къычырагъан авазы эшитилген. О яланаякъ ашамагъа бармагъа сюймей, оьзюню этиклерин гийдиргенни талап эте болгъан.

План:

1. Тёмка гемени палубасындан юрюмеге неге къоркъа?
  2. Къоркъмасын учун мишикге не этгенлер?
  3. Тёмка этиклени нечик къабул этген?
  4. Этиклени гийдирмеге унутуп къалгъанда Тёмка не этген?
- Сёзлюк – орфография иш: моряклар, Тёмка, палуба, Ожигов.

Солдатлар яшланы оylumден кыутгарган.

1. Шу иш Кавказда болган. Немецлер хапарсыздан шагъарны елеген. Тек онда узакъ турмаган. Бизинкилер шагъарны душмандан азат этген.

2. Гъар солдатны кыолунда бир яш бар. Гъатта яраланган солдатлар да кыолуна яш тутган. Солдатлар шагъарны майданында токътадылар. Боецлени шагъарны халкы кыуршады. Совет солдатлар ишни болган кыюн айтдылар. Олар шагъарны ягъасына гиргендокъ, яллайган эки кыат уйню гйргенлер. Онда багъып алгъасаган. Бу буса детский дом болган. Шо яллайган бинадан боецлер яшланы чыгарып алган. Олар кыолларында яшлар да булан тав-тавдан артылган, тек яшланы ташламаганлар. Озлени полкунда бар исси опуракъланы яшлагъа гийдиргенлер, яшланы ашатган, юхлама ятдыра болган, олагъа ёмакълар айта болган.

3. Боецлер, гъали яшланы кыайда кыояйыкъ деп, шагъарны халкына кыараган.

Халкыны арасындан бир кыатын чыкыган ва боецни кыолундан яшны алган. О кыатын: «Энниден сонг шу яш мени уланымдыр», – деген. О кыатынны арты булан башгъа кыатынлар да яшланы алганлар. Гъали бары да яшлар кыатынгишилени ана кыолларында эди. Олар яшланы уйлерине алып гетдилер. Солдатлар, уыч сагъат ял алган сонг, ёлгъа тюшдюлер. Кыалкылардан, чыр башлардан, кыапу алдан боецлени узатаган кыатынгишилени кыолларында кйринген, таза яшлар кыарай. Бизин солдатлар бурулуп-бурулуп кыарай. Олагъа яшлардан айрылмагъа кыыйын болган.

План:

1. Солдатланы кыолунда яшлар
2. Яллайган детдом.
3. Боецлер яшланы яллайган отдан чыгарып алалар.
4. Олар яшланы кыатынгишилеге тапшура.

Сёзлюк – орфография иш: гъатта, боецлер, детдом, ёмакълар.

Къойда.

Дёрт де якъ бек тамаша. Яшыл тавлар, отлавлар, нече тюрлю чечек! Гюн баргъан сайын гъаваны кыыздыра башлады. От арада яшынгъан, тереклеге къонгъан увакъ жанлар, жымчыкълар тюрлю тавушлар булан жырыллайлар, чарнайлар. Генг къанатлы уллу къушлар гём-гёк ачыкъ кёкде саркъып уча. Тав бетлени бою булан оьсген чум, ябушгъан, гертме тереклер чечек ачгъан. Бирлерини емиш тююрлери де болуп тура.

Наби гидивю булан ойнай, чёчеклер жыя, гюмелеклени тутма чаба. Гидив ону артындан айрылмай. Къойлар буса, башларын гётермей, къарышып ашайлар.

Атасы Набини къоюп, биразгъа къошгъа барып гелейим деп, гете. Наби, тёбеге де минип, яйылып отлайгъан къойлагъа тигилген. Бир вакъти гидивюню акъырагъан тавушу гелди. Арты булан ит де гъаплады. Наби тавуш чыкыгъан янгъа багъып чапды. Барып къараса – гидивю терен чунгурну ичинде. Набини гёргенде о дагъы да бек акъырды. Ари атыла, бери атыла, ташлагъа тармаша, чыкъма болмай.

Гидив чыгъып болмажакъны билгенде, Наби чунгургъа оьзю де атылып тюшдю. Гидивню гётерип чыгъарма къарады. О буса англамай, тырпыллай, акъыра. Наби къавшалып олтурду. Дагъы да чыгъарма къарады, болмады. Топуракъ гёчюп, ташлар дёгереп йиберди. Сонг Наби оьзю чыкъмагъа къарады, болмады. Ойгъа тюшдю. Оьзюне мунда узакъ къалма да ярамай. Къойлар бир якъгъа гетип къалма бола.

Наби шолай ойлашып турагъанда атасыны кычырагъан тавушу эшитилди. Наби тавуш этди. Етип гелген Вагъит, Набини де, улакъны да гёрюп, кюлеме башлады. Сонг Вагъит, оьзю ойтангъа тюшюп, оланы экевюн де оьрге чыгъарды.

План:

1. Наби къойда.
2. Гидивню тавушу.
3. Гидив – чунгурда.
4. Наби чунгургъа неге тюше?
5. Наби ойгъа бата.
6. Буланы ким чыгъара?

Сёзлюк – орфография иш: гёбелеклер, чунгур, тармаша, топуракъ

Аманхор.

Аманхор Татархандан ачувун алмагъа герек. Ол хансарайны ичине гирип болса, ончакъы кыйын болмажакъ. Хансарайны ичи Аманхоргъа бек таныш. Ол Татархан ятагъан уйню, огъар нечик етмеге тарыкъны яхшы биле. Къайсы вазир не ерде турагъаны огъар белгили.

Гечени кёп янын да йиберип, Аманхор, тулпарына да минип, хансарайгъа багъып юрюй. Ол гелип сарайдан бираз ариде токътай. Чепкенини тюбюнден кылычын да байлап, аста-аста сарайны барусуна къулакъ салып къарай. Сарайда шыплыкъ. Аманхор баруну боюн тутуп юрюй, сарайны къапу алдына чыгъа. Аманхор къапугъа ювукълашмагъа болушлукъ этмейли, тикленип къарагъан. Бирден къапуну алдында юлдуз ярыкълар йимик болуп учгъунлар чыгъа. Аманхор биле: шо ярыкълар чакъмакъны ва отлукъташны ярыкълары болмагъа герек. Къаравулчу папирос къабуздуралдыр. Аманхор кисесинден кагъыз чыгъарып, папирос бура, ону авзуна да хабып, къапугъа ювукълаша. Папирос къабуздурмагъа сюеген адам болуп, о къаравулчуну кылычы булан уруп йыгъа.

Гъали ёл ачыкъ. Аманхор къаравулчуну эки атылагъан тюбегин де ала. Къапуну ачып, хансарайны ичине гире. Татархан турагъан уйню эки де терезеси ачылгъан. Терезени акъ пердесин ел аста-аста елпиллетип тура. Аманхор пердени бир буччагъын гётерип тынглай. Хан хоруллап юхлай. Назик майчыракъ яллай ва уйге йымышакъ ярыкъ себелей. Аманхор, бёркюн гёзлерине басып, абат алып терезеден таба уйге гире. Ханны къатыны Месмебийке, терезеден гирген адамны гёрюп, гъуя салып йибере.

Аманхор хандан оъч ала. Сонг ол тулпарына мине ва елдей болуп Абсиягъгентге багъып гете.

(А. Ибрагъимовгъа гёре).

План:

1. Аманхор къайда бара?
2. Аманхор хансарайны баруларына нечик ювукълаша?
3. Бирден ол не гёре?
4. Аманхор хансарайгъа нечик гире?

Сёзлюк – орфография иш: хансарай, сарай («дворец» деген маънада), вазир, бару, чакъмакъ, отлукъташ.

Командирни оълюмю.

1.Атлылар ташгындай болуп душмангъа ябурула. Гьурра авазлар элни янгырта. Талавурдан сонг татли юхлап, турагъан душманлар, тюбек тавушланы эшитип, адап къала. Олагъа гийинмеге заман да болмай. Ич опуракълары булан эшиклерден, терезелерден, савутгъа хармангъанланы, пулемётланы онгарып, атышма къарайгъанланы уьстюнде шёшгелер яшмындай ойнай.

2.Командир Алибек, от-ялын болуп алгъа бара. Шо вакътиде къаршыдагъы уьйню терезесинден пулемёт урула. Ону къаркъарасы атдан ташланып хола гесекдей ерге тюше, ювугъунда дагъы да эки-уьч атлы ерге йыгъыла. Шо уьйге багъып тувра чабыв токътала. Пулемёт гюллени гёз ачмагъа къоймай явдура. Ибрай атны уьстюнден тая. Ол суюкелип Алибекни уьстюне етишмеге къарай. Пулемёт башын гётермеге къоймай. Шо заманда орамны биревю боюндан Егор чыгъа. О терезеден граната ташлай. Пулемёт тына. Ибрай Алибекни уьстюне чаба, къучакълап алып, башын гётере, амма ол сессиз. Пулемётну гюллелери ону къатгъан тёшюн элекдей этген. Ибрай оьзюню аявлу командиринден, ювукъ адамындан айрыла.

3.Бу ябушувда душмангъа гьужум уьстюнлю кюйде бите. Отряд кёп дав савут да, сурсат да, есирлер де алып, оьз позициясына къайта.

(Баммат Атаевге гёре).

План:

1. Терезеден пулемёт урула.
2. Командир йыгъыла.
3. Ибрай Алибекни янына барып болмай.
4. Егор пулемётну токътата.
5. Отряд командиринден айрыла.

Сёзлюк – орфография иш: опуракълар, шёшгелер, граната, сессиз, гьужум, есир.

Ирбайхан Бийболатов.

Асгер училищеде охувун битдирген Ирбайхан давгъа гете. Ол лейтенант званиеси де булан пулемёт взводну командири бола. Башлап давгъа Ирбайхан Сталинградны янында тюше. Ол озю де пулемёту булан атышгъан ва эллиден де къолай душманны йыкыгъан.

1944-нчю йылны февралында «Грозненский рабочий» деген газет Кавказны игит уланы Ирбайхан Бийболатовну гъакында язгъан. 1943-нчю йылны январыны сувукъ гюнюнде Пролетарская деген стаицияны янында гючлю дав болгъан. Артдагы гюнлерде бизин асгерлени кысывундан адашып, фашистлер токътамай атакагъа чаба эди. Бир кысгъа кыш гюнню ичинде он атака болуп тура эди. Тек фашистлеге кършы макъталгъан Сталинград бёлуклер токътагъан. Дав майданда минглер булан йыгъылгъанларын къоюп, душман артгъа тартыла. Шо давда пулемёт взводну командири Ирбайхан гёрмекли иш этди. Ону взводуну пулемётчулары да уллу гюнлерлер гёрсетди. Кыйын вакътилерде Ирбайхан озю пулемёт булан атыша, душманны кыра. Къатты дав юрюлюп турагъанда Ирбайхан эретура ва пулемётну башгъа ерге тартмагъа сюе. Шо заман ол, гюлле тийип, йыгъыла.

Бу вакътиде фашистлер атаканы янгыдан башлагъан, солдатлар Ирбайханны тас этгенлер. Олар командири оылген деп гысап этген ва уюне кагъыз язгъанлар.

Тек врачлар Ирбайханны оylumден къутгъаргъан. Госпитальдан Ирбайхан уюне булай язгъан: «Мен авур яралангъан эдим. Адамлар сизге мен оылген деп билдирген буса, олагъа айып этмеге тюшмей. Oylum гертиден кёп арекде тюгюл болгъан. Гёресен, анам, мен сав-саламатман. Гъали де биз душман булан хыйлы дав этербиз».

(П. Пшеничныйге гёре).

План:

1. Пролетарская деген станцияны ягъындагы дав.
2. Ирбайхан Бийболатовну взводуну гёрмекли иши.
3. Ирбайхан авур яралана.
4. Врачлар Ирбайханны оylumден къутгъаралар.

Сёзлюк – орфография иш: училище, лейтенант звание, пулемётчу, арымай-талмай, эретура, госпитальдан, сав-саламат.

КЪЫСГЪАРТЫЛЫП ЯЗЫЛАГЪАН ИЗЛОЖЕНИЕЛЕР.

Эки ювукъ.

Уллу Ватан дав башланды. Басирни атасы фронтгъа гетди. Савболлашагъанда ол уланына: «Сен гъали уйде къалагъан эргишилени уллусусан. Оланы сагъа тапшураман, къарарсан, языкъ болма къоймассан», – деди.

Бу уйде къалагъан эргиге он эки йыл да битмеген эди.

Басирни Салим, деген ювугъу бар. Къурдашы булан Басир язбашда авлакъгъа тырнавуч тарта. Экиси де янаша участкаларда гъабижайгъа каза ура. Бичен бишгенде бичен чалагъан машинлеге егилген оьгюзлени гъайдай. Гечелер ёлдашы Салим булан гёзетге бара. Яйда иннырда ишлей. Оьзлеге берген нормаларын артыкъ этип толтура.

Колхозда ишлейгенинден къайры, къышгъа гъайванларына ем гъазирлей, агъач гелтире. Аналары яшлардан сююне. Атасына о гъакъда анасы язгъан буса ярай. Басирни атасындан разилик кагъыз геле. Ол уланына рази.

Давну дёрт къыйын йылы оьте бара. Ювукълар къышда охуй, уй ишни эте. Язда буса колхозда ишлей, агълю сакълай. Басирни ва Салимни «Уллу Ватан давдагъы къайратлы загъмат учун» деген медаль булан савгъатлай. Буланы комсомолгъа ала. Бу абурну ювукълар загъмат булан къазангъан.

План:

1. Атасы Басирге насигъат эте.
2. Басир къурдашы булан не ишлер эте?
3. Атасы уланына неге рази къала?
4. Къурдашланы иши нечик къыйматлана?

Сёзлюк – орфография иш: савболлашагъанда, эргиши, къайратлы.

Игитлер оьлмей.

1944-нчю йылны март айы. Лоп-лопа къар явагъан гюн. Керчь шагъарда душманны зор уллу гючю топлангъан. Кёп уллу тас этивлеге тарымас учун З. Абакаров командалыкъ этеген пехота ротаны солдатлары шагъарны темиркъазыкъ янындан таба атышып, душманланы тергевюн бу якъгъа тартып, озлер кыбла якъдан чапгын этме токъташгъан.

Ябушув башлана. Душман бу ябушувда артиллериясын къоллап кыймай, дав самолётларына ерли аякъгъа тургузуп гюлле явдурма башлай. Бу тенгсиз ябушувда хыйлылар яралана, оьлгенлер де аз болмагъан. Буса да, артдан янгы гюч этишип, фашистлени гери къачмагъа борчлу этгенлер. Оьлгенлени арасында З. Абакаров да болгъан. Офицерлени, абур-сый да этип, гёмме айланагъан вакътиде бир санитар Зиявутдинни тыныш алагъанын эс этип коя. Авур яралангъан командир Абакаров эсен тайып къалгъан экен.

Тезликде огъар медицина кёмегин гёрсетелер ва ону госпитальгъа йиберелер. Арадан уьч ай оьтүп, къолайгъа къайтгъанда Зиявутдинге 15 гюн отпуска бериле.

Отпускадан къайтгъанда Зиявутдин гючлю ябушувлар болгъан Керчь шагъарны ягъасына бара. Къараса, 162-нчи къабурну сындашына дёрт солдатны аты язылгъан. Оланы арасында оьзюню аты да бар. Бузуп шону да, бираз заман къабурну янында да олтуруп, частына къайта.

(С. Солтанбековгъа гёре).

План:

1. Иш не заман болгъан?
2. Абакаровну ротасыны алдына нечик борчлар салынгъан?
3. Абакаров оьлгенлени арасында.
4. Абакаров оьзюню сынташын гёре.

Кёк кёкюрев.

Гюппе-гюндюз уьч-дёрт ёлдаш колхозну кёзуларын бакъмагъа чыкыгъанбыз. Кёзулардан экисини анасы да бар. Булар яйылып отлайлар. Биз де тюрлю-тюрлю оюнлар ойнайбыз, кюлейбиз. Сонг ёлдашларым, гъарисини бир кёуллугъу болуп, уйлерине гетдилер. Бираздан кёкде къара булутлар юзе башлады. Айлана яным къаралдын болуп, явуп йиберди. Кёйлар-кёзулар бир-бирине сыйынып, буюгъуп токътадылар. Мен де кьоркьуп, бир уллу терекни тюбюне барып олтурдум. Арт-артындан яшмынлар яшнай. Бирден яман къатты тавуш чыгып гетди. Башыма бир зат булан ургъандай болду. Дагъы не болгъанымны билмеймен. Бир вакъти кёулагъыма кёйлань кычырагъан тавушлары чалынды. Эсим жыйып къарасам, чакъ ачылгъан, кёзуларым, отлай-отлай, артыма багып чыкыгъанлар. Кёушлар терек башларда чарнайлар. Тек баягъы терекни уьст яны уватылгъан. Сынгъан бутакълар, яркычлар айлана якъгъа яйылгъан. Мени де бёркюм тюшген, башымда чертлевюкдей томпур билине ва бираз авурта. Тез турдум, бёркюмню де гийип, кёзулань юртгъа багып гъайдадым.

(«Къарчыгъа» журналдан).

План:

1. Кёзулань бакъмагъа чыкыдыкъ.
2. Ёлдашларым уйлерине гетдилер.
3. Янгур.
4. Терекни тюбюнде.
5. Кёк урув.
6. Эсге гелив.

Сёзлюк – орфография иш: гюппе-гюндюз, чертлевюкдей томпур.

Исаны сююнчю.

Къыш гелди. Тезден биз къаравуллайгъан къар явду. Орамлар, къалкъылар сютдей акъ болду. Эртен къалкъы ягъаларда буз **чюмеклер салланып** гёрюнеген болду. Биз, бир зат булан уруп, дым. Адил мени токътатды. «Не этесен, гёрмеймисен шоланы?» – деди.

Уллу аювну арты булан талагъа гиччи аюв бала чыгъып геле. О бир тамаша, янгы тувгъан гёдекге ошай.

Биз тымыйып къарап токътагъанбыз. Аюв баланы гёрген сонг, гъеч тюбекге къолубуз бармай.

(И. Керимовгъа гёре).

План:

1. Тав агъачлыкъда.
2. Къойсув.
3. Адил аювгъа тюбек урмагъа къоймай.
4. Аюв бала.

Сёзлюк – орфография иш: экинни, гъав этмек, бутуну этин ашамакъ, хабып.

\\

Къаравуз.

Шо гюн атабыз да, мен де агъачлыкъда эдик. Алдано къ белгиленген бойда да токътап, арбабызны къуру агъачдан толтурма белсенгенбиз. Ол гесе, мен ташыйман. Гесив-ташыв булан доланып, талада отлап турагъан оьгюзлерибиз къайда гетгенни билме де билмей къалгъанбыз

Мен туврадан талагъа онгарылдым. Чабып баргъанман: отлайгъан къызыл оьгюз бар, къонгуру буса ёкъ. Къычырып, ишни гъакъыкъатын атабызгъа англатдым. Ол, ошгъуп-солуп, етишип гелди. Эки якъгъа тынглады. Мен де къулакъ салдым. Гъаплайгъан итни тавушу чалынды. Бизин булан итибиз бары шо заман эсиме тюшдю.

«Къаравуз тегин чи гъапламай», – деп атабыз эсги ёл булан чапды. Артындан мен де иерилдим. Етишип баргъанбыз: Къаравуз, елкесинден хабып, биревню ер булан бир этип акъыртып тура. Терекге байланып къонгур оьгюз де бар.

Сонг белгили болгъаны йимик, биз хантав къалгъанда, уручу къонгурну четден таба алып юрюген. Артындан Къаравуз да онгарылгъан. Уручу, итни къоркъутуп тайдырмагъа сююп, оьгюзню терекге байламагъа урунгъан. Шо мюгълетде аркъасына атылып, Къаравуз ону бетинден йыкъгъан. Елкесинден хабып, дагъы гётерилме де къоймагъан.

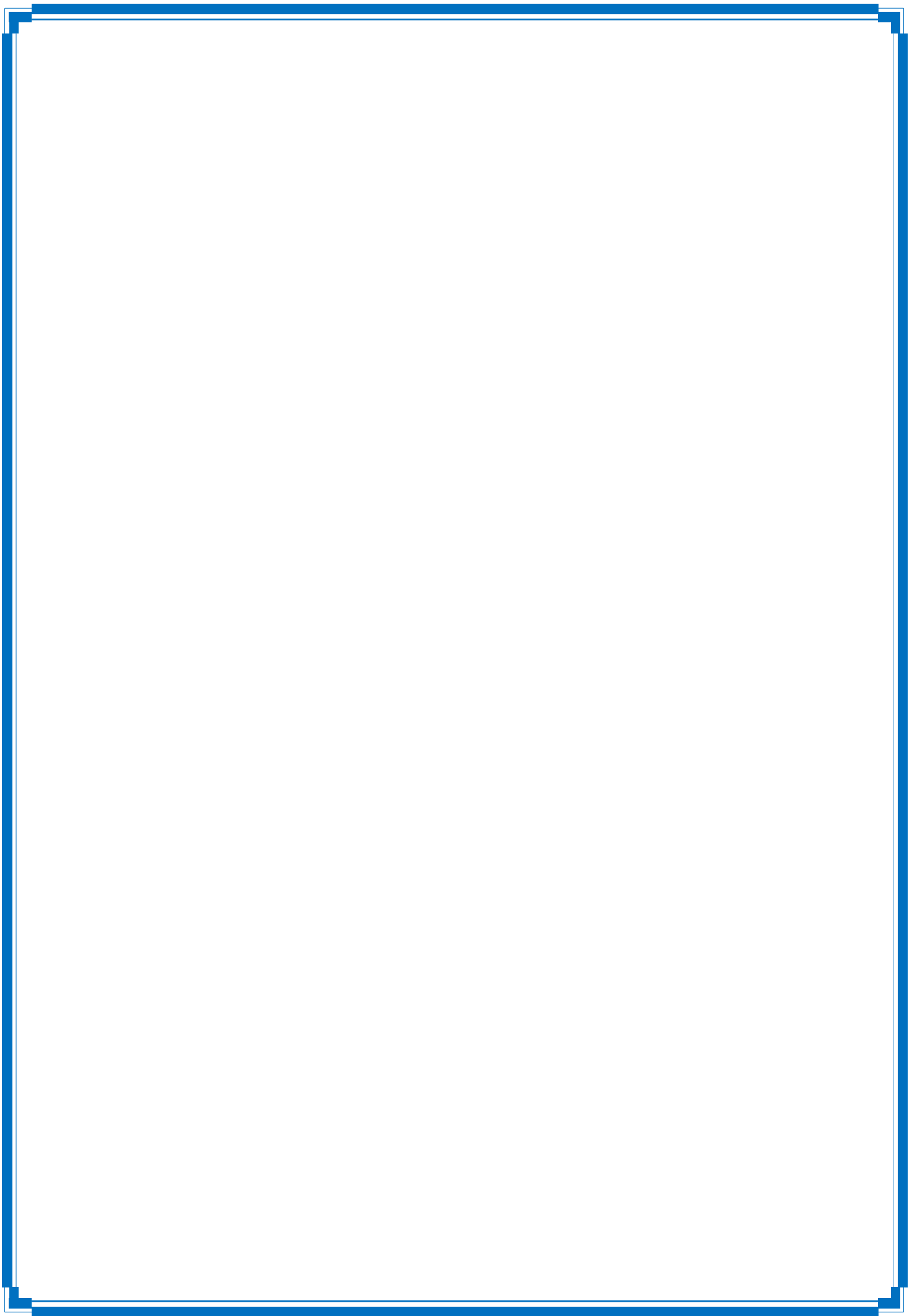
Юртгъа арбабыз толгъан агъач булан бирге уручуну да алып къайтдыкъ. Юрт Советни председатели атабызгъа баракалла билдирме гелди. Атабыз огъар: «Баракалла да, макътав да муна бугъар тийишли», – деп Къаравузну гёрсетди.

(Б. Гъажимурастовгъа гёре).

План:

1. Атасы да, уланы да къайда болгъан?
2. Оьгюзлени бири ёкъ.
3. Ит гъаплав.
4. Къаравуз уручуну тутгъан.
5. Баракалла.

Сёзлюк – орфография иш: белсенгенбиз, оьгюзлер, гъакъыкъат, къонгур, иерилдим, мюгълетде, уручу.

Къумукъланы нарты.

1980-нчи йылда Москвада ытгерилген Олимпия оюнларда дагъыстанлы нартлар уллу уьстюнлюкlege етишди. Шо гюнлер савлай Дагъыстан оьзюню кочап уланлары булан оьктем бола эди.

Сайпулла Абсайитов тав элине Олимпиаданы алтын медалын гелтирген Дагъыстан нартлардан бириси.

Гъар юртда йимик Таргъуда да яшлар гиччи заманындан тутуп ябушув булан машгъул бола.

Оьзюню гъакъында Сайпулла булай хабарлай:

– Биз, авул-хоншу яшлар, бир-бирибиз булан эришип тутушуп ябуша эдик. Бара-бара бир орам бир орамгъа къаршы чыгъа эдик.

Алтынчы классда охуйгъанда бизин Таргъу школаны биринчилиги оьтгерилежек деп язылып илинди. Шо заманда биринчилей кочап болма сюемен деген ой гелди. Спорт булан яхты кюйде машгъул болма башладым. Школаны чемпиону деген атны къазандым. Шондан сонг мени спортдагъы яшавум башланды. Нечакъы да къыйын эди. Гъар гюн етти-сегиз сагъатны узагъына онгарыласан, арыйсан-таласан. Тек артгъа багъып абат алма ихтиярынг ёкъ.

Москвада Олимпия оюнлар юрюлюп турагъанда биз турагъан петерге юзлер булан телеграммалар, кагъызлар геле эди. Шолай заманда оьзюнгню юртлуларынг, Дагъыстанынг, савлай элинг сенден уьстюнлюк гёзлей буса, тюп болма кююнг ёкъ.

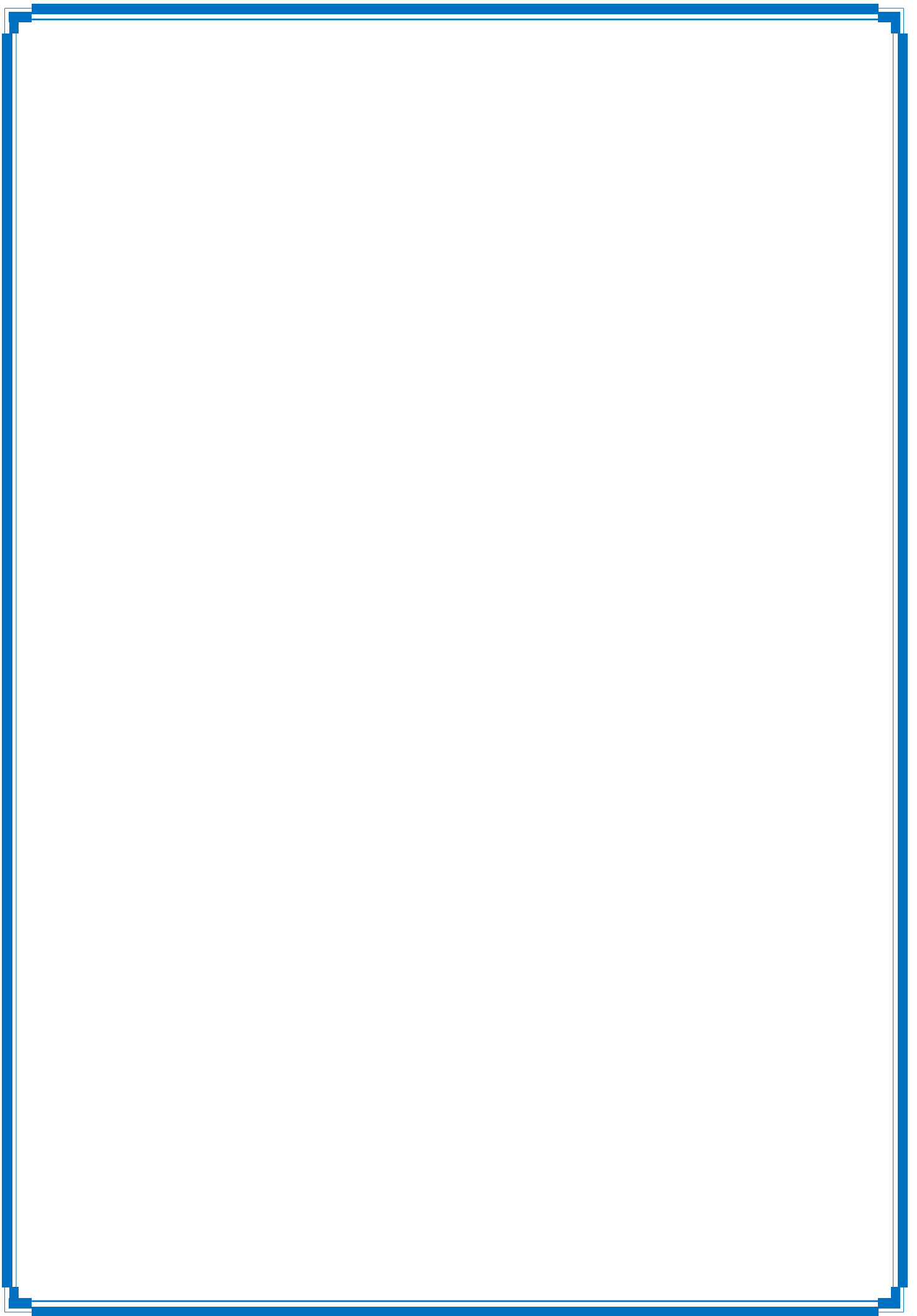
Олимпия оюнларда магъа къаршы ябушагъан кочапланы мен янгыз йыгъып, аркъасын ерге тийдирип утдум. Азиз Ватанымны ал байрагъы оьрлеге гётерилип, СССР-ни Гимни согъулгъанда гёзьяшларым чыгъып гетди. Шо гюнню яшавумда инг де насипли гюнге гысаплайман.

(«Дагъыстан адабиятдан»)

План:

1. Олимпия оюнларда дагъыстанлы кочапланы уьстюнлюгю.
2. Школаны чемпиону.
3. Инг де насипли гюн.

Сёзлюк – орфография иш: Олимпия оюнлар, кочап, Сайпулла Абсайитов, арыйсан-таласан, петер, СССР-ни Гимни.

ОРТАКЪЛАШЫП ЭТИЛГЕН ПЛАНГЪА ГЕРЕ ИЗЛОЖЕНИЕ ЯЗЫВ

Байлангъан мишик.

Шо йыл Кавказда бек уллу сувукълар болду. Къушлар къыйынлыкъгъа тарыды. Олар сувукъдан ва ачдан оьле эдилер.

Адамлар гъар ерде къушлагъа ем береген ящиклер этип сала, ящиклеге ем теге. Олар оьлмеге турагъан къушланы тутуп, уйлерине гелтире, исиндире, ашата.

Мени уьюмде де къушлар учуп айлана. Оланы бирлерин мен къырдан алып гелгенмен, бирлери буса терезеден оьзлер гирген. Ашдан тойгъан жанлар исси уьйде шат жырыллап айлана.

Мени бир танышларымны мишиги уьйдеги къушланы тута болгъан экен. Эп этип болмай, хозяинлер де ону байлап къойгъан. Къышны узагъына мишик шолай гючюк йимик байланып тургъан. (89 сёз).

План:

1. Сувукъ къыш.
2. Къушланы гъайы этиле.
3. Мишикни иши.
4. Байлангъан мишик.

Сёзлюк – орфография иш: Кавказ, ящиклер, хозяинлер.

Къойчуну кызы.

Одаман сиривюн артгъа гъайдагъан ва оъзю ашамагъа гетген. Ону Надя деген кызы аты да булан сиривню сакълап къалгъан.

Бирден боран башлангъан. Гючлю ел къойланы авлакъгъа къуваламагъа башлагъан. Надя сиривню артындан бармагъа суюген, тек ел къойланы гызын бузгъан.

Уьч машин булан адамлар Надяны эки гюн излеген, амма табып болмагъан.

Гече геч вакъти Надя оъзю къайтып гелген. Ол гъалдан-гъавкъатдан тайгъан.

Надя сиривю булан алтмыш километр арекге гетген. Ол, къойланы яйылмагъа къоймай, арты булан юрюп тургъан. Сиривден бир къой да тас болмагъан.

Совхоз къоччакъ кызыны акъча премия берип савгъатлагъан. (88 сёз).

План:

1. Надя сиривню сакълап къала
2. Гючлю ел къойланы авлакъгъа гъайдай.
3. Надя тас бола. 4. Кызы сиривден айрылмай.
5. Къоччакъ кызыгъа премия.

Сёзлюк – орфография иш: одаман, сирив, гъалдан-гъавкъатдан, алтмыш, премия.

Дазуда болгъан иш.

Роза турагъан уй юртну ягъасында ерлешген. Юрт буса – дазугъа ювукъдагъы агъачлыкъны кырында. Бир гюн Роза абзаргъа чыкыгъанда биревню эс этген. Таныш тюгюл шо адам, ёл булан юрюмей, бузлагъан оьзенни уьстю булан бара болгъан.

Роза юртдагъы адамланы таный. Бу буса – ят гиши. Роза, ону ягъына барып, саламлашгъан ва уйге кьонакълай чакъыргъан. Кьонакъны аякълары уьшюген болгъан, шо саялы ол Розадан спирт тилеген. Роза спирт алмагъа деп хоншулагъа баргъан ва онда ят гиши барны билдирген.

Юртдагъы эргишилер шоссагъат гелип Розаны уьюн кьуршап алгъан, ят адамны тутгъан. О гиши шпион болгъан экен!

Пограничниклер Розагъа бу иши саялы уллу баракалла билдиргенлер. (99 сёз).

План:

1. Ят адам гёрюне.
2. Роза ону уйге чакъыра.
3. Шпионну туталар.
4. Эргишилер Розаны уьюн кьуршай.
5. Розаны уью ерлешген ер.

Сёзлюк – орфография иш: дазу, уьшюген, спирт, эргишилер, пограничник.

Чарыкълар.

Сулейман Стальскийни уллу бёркюн, ону кьой терилерден этилген авур тонун, енгил чарыкъларын билмейген дагъыстанлы ёкъдур. Янгыз дагъыстанлылар тюгюл, башгъалар да Сулейманны чарыкъларсыз ва бёрксюз гёз алгъа гелтирмеге болмас.

Сулейман Стальскийге орден бергенде ону Москвагъа чакъыргъанлар. Москвада огъар бир дагъыстанлы министр къаршылашгъан. О Сулеймангъа, Москвада юртда йимик ярамай деп, гийимин алышдырмакъны таклиф этген. Сулейман учун янгы костюм тикдирген, бёрк, пальто, туфлилер гелтирген. Сулейман оланы гъарисине яхшы къарагъан ва барын да бюклеп чемодангъа салып кьойгъан.

Сулейман Стальский булай айтгъан: «Кёп савболугъуз, яхшы затлар. Тек мен Сулейман кююмде къалма сюемен. Бу янгы затланы гийсем, мени эсги чарыкъларымны хатири къалар». (95 сёз).

(Р. Гьамзатовгъа гёре).

План:

1. С. Стальскийни гийими.
2. Сулейман Москвагъа бара.
3. Янгы опуракълар.
4. Сулейман Стальскийни сёзлери (доскадан гёчюрюле).

Сёзлюк – орфография иш: янгыз, министр, таклиф этген, костюм, туфлилер.

Иштванны пагъмусу.

Адам он йылны ичинде он сегиз тилни уйренмек – ажайып зат. Озьуне сегиз йыл болагъанда венгриялы Иштван Доби озюню ана тилинден къайры тилни билмей болгъан. Школада охуйгъанда ол рус, немец, ингилис тиллени уйренген. Ол башлап тилни уйренегенде башгъа тилден ана тилге гёчюреген сёзлюкню ала. Шондан 1500 сёзню уйрене ва аслу грамматика къайдаланы биле. Сонг литератураны охумагъа башлай.

25 йыллыкъ чагъында Иштван кыркъ улкедеги алтмыш танышы булан кагъыз алып-язып аралыкъ тута. Гъар тил Иштвангъа янгы дюнья ача, огъар билим алмагъа ва къурдашлыкъ юрютмеге кёмек эте. (85 сёз).

План:

- 1.Сегиз йыллыкъ Иштван Доби школада уйренген тиллер.
2. Иштванны тиллени уйренеген кюю.
3. Иштванны танышлары.

Сёзлюк – орфография иш: Иштван Доби, венгриялы, немец, ингилис, чагъында.

Булька.

Мени Булька деген юваш, хапмайгъан итим бар эди. О бек гючлю ит эди.

Бир керен аювгъа бакъдыргъанда Булька, аювну къулагъын хабып, сюлюк йимик илинип къалгъан эди. Ол, уьстюне сувукъ сув тегюлгюнче, аювну къулагъын хапгъан кюйде турду.

Мен Булькамны гиччи заманында алып сакълагъан эдим. Магъа асгер къуллукъгъа бармагъа тюшдю. Уйдегилеге Бульканы арангъа салып бегитмекни тапшурдум. Булькадан яшыртгъынлап гетип къалдым. Станцияда мен тачанкагъа минмеге гъазирлендим. Къарасам, ёл булан бир зат чапгъан гъалда геле. Шо зат йыракъдан йыртыллайгъан къара тюйме йимик гёрюне эди. О буса бизин артыбыздан чаба гелеген Булька болгъан экен.

Булька станциягъа етишди. Мени уьстюме гелии, къолумну ялады ва арбаны тюбюнде ятды.

Ол мени артымдан аранны терезесин сындырып чыгып гелген. (110 сёз).

(Л. Толстойгъа гёре).

План:

1. Булька – гючлю ит.
2. Булька аранда.
3. Герти къурдаш.

Сёзлюк – орфография иш: юваш, станция, тачанка, терезесин.

Къоччакъ кызыъаш.

Юртну ягъасында совхозну бузавлары сакъланагъан араны бар. Яй заман. Тюш вакъти. Жаминат деген бир кызыъаш, шо аранланы ягъындан оьтюп геле болгъан.

Бирден Жаминат тютюн ийисни билген. Къараса, бузав аран яллап тура. Жаминат башлап адап къала. Ол не этегенин билмей. Юртгъа чабып бармагъа да хыйлы ер бар. Очарда да гъеч гиши гёрюнмей. Халкъ авлакъда.

Арандан бузавланы мюнгюрейген гъалек тавушлары геле. Жаминат, чапгъан гъалда барып, бузав аранны эшигини тогъасын чыгъарып ташлай. Авур тогъас, ону аягъына туюшуп, бек авуртдура. Бузавлар, аранны муюшюне тыгъылып, кычырып туралар. Жаминат бузавланы кыргъа кювалама суюе. Олар къоркъуп, арандан чыкъма суюмейлер. Жаминат, бек гъаракат этип, оланы кыргъа чыгъара,

Къоччакъ кызыъаш совхозну 56 бузавун оьлюмден къутгъаргъан. (108 сёз).

План:

1. Бузавланы араны.
2. Тютюн ийис.
3. Жаминат эшикни ача.
4. Бузавлар къутгъарыла.

Сёзлюк – орфография иш: кызыъаш, чабып, мюнгюрейген, тогъас, гъаракат этип.

Янгы йыл.

Янгы йылны бары да халкъ шат кюйде кършылай. Яшлар да Янгы йылдан къуваналар. Гъар пионер отряд тюрлю-тюрлю оюнчакълар гъазирлей. Бешинчи классны охувчулары гъариси оъзлеге маскалар этген. Школаны залында, орталыкъда, бийик яп-яшыл ёлка терек орнатылгъан. Биз ону безендирдик. Ону башына къызыл юлдуз орнатдыкъ. Эки ягъына «Мир» деп язылгъан гиччи къызыл байракълар байладыкъ. Оър классларда охуйгъан яшлар физикадан дарс береген учитель Давут Алиевич де булан ёлкагъа лампочкалар илдилер. Олар къызыл, гёк, яшыл болуп яна эди. Сонг биз ёлканы айланып бийидик, йырладыкъ. Ёлка байрам бек къужурлу оьтдю. (86 сёз).

План:

1. Янгы йылдан бары да халкъ къувана.
2. Пионерлер байрамгъа гъазирлене.
3. Ёлканы безендирив.
4. Ёлка байрам къужурлу оьте.

Сёзлюк – орфография иш: Янгы йыл байрамы, маскалар, «Мир» деп язылгъан, лампочкалар.

Байрам гюнде.

Биринчи май байрам гюню эди. Бары да халкъ юрт ягъагъа жыйылгъан. Онда, озенни ари ягъында, тюз ер бар.

Байрамны гъар йыл шонда этелер. Музыка согъула, жагъиллер бийий.

Бирден халкъ ёлгъа багъып юрюдю. Узакъ къалмай, ярышгъа чыкыгъан атлар гёрюнме тарыкъ. Алда ат ярышда гъали йимик дёгерек айланып чапмай эди. Бир он километрлер юртдан арек гетип, сонг юртгъа багъып чапдыра эди. Адамлар бир-бири булан эришелер. Бирлери Акътуякъны макътай, бирлери Бозатны макътай.

Муна, арекден атлар гёрюндю. Барындан да алда Акътуякъ эди. Ону Агъмат минген. Халкъ Агъматны арагъа алды, ону къутладылар. Колхоздан огъар яп-янгы велосипед савгъат этдилер. (94 сёз).

(М. Ягъияевге гёре).

План:

1. Халкъ юрт ягъагъа неге жыйылгъан?
2. Алда ат ярыш нечик оьтгериле болгъан?
3. Адамлар нени гъакъында эрише?
4. Агъматгъа не савгъат этелер?

Сёзлюк – орфография иш: Биринчи май, яп-янгы, велосипед.

Ачгыч.

Дзержинский туснакъдан къачгъан. Ону полиция излей. Яшыртгъын ишлейгенлени арасында хыянатчы, намарт, байлагъа сатылгъан нажжас болгъан. Ол большевиклени яшыртгъын жыйыны болагъан ерни полициягъа билдирген. Полицейскийлер жыйын болажакъ уйге эртенокъ гелген. Олар уйню есин туснакъ этгенлер. О да биревге де къоркъунчлукъ барны билдирмеге болмагъан. Полицейскийлер, уйню ичинде яшынып, къаравуллагъанлар. Ахшам Дзержинский уйню ювугъуна гелген, ари-бери къарагъан. Гъеч къоркъунчлу затны эс этмеген. Канзилерден оърленген ва уйню эшигин ачгъан. Уйге гиргендокъ, о бары затны анлагъан. Полицейскийлер оъзюн тутгъунча, ол эшикни япгъан ва ачгычын бургъан. Уйню де бегетип, ачгычны да кисесине салып, парахат орамгъа чыкыгъан. (91 сёз).

План:

1. Дзержинскийни полиция излей.
2. Намарт адам большевиклени сата.
3. Полицейскийлер Ф. Э. Дзержинскийни тутмагъа сюе.
4. Ф. Э. Дзержинский адамай къутула.

Сёзлюк – орфография иш: ачгыч, Дзержинский, полицейскийлер, еси.

Уллубий Буйнакский.

Уллубий Буйнакский – игит большевик ва революционер, Дагъыстан халкъны октемлиги.

Уллубий Данилович Буйнакский, Ленинни ёлун тутуп, пача къурумгъа ва ерли бай-бийлеге къаршы ябушгъан. Ол Дагъыстанда болгъан революцияны ябушувгъа ёлбашчылыкъ этген. Душманлар ону гъызарлап юрюген. Ахырда хапарсыздан Дагъыстанда бай-бийлени гъукуматын дагъытмакъ учун яшыртгъын жыйын этип, ойлашып турагъан вакътиде ону туталар.

Уллубий бек къоччакъ адам болгъан. Ол оylumден бир янгыз да къоркъмагъан. Душманлар Уллубий Буйнакскийни де, ону булан дагъы да дёрт большевикни де гече булан Темиркъую деген ерге элтип, гюллелеген. Oylumюню алдында Уллубий душманлагъа булай айтгъан: «Сиз бизин гюллелеп ольтюресиз, амма азатлангъан халкъ биз саялы сизден оьч алар!»

Уллубий Буйнакский оьлсе де, ол тутгъан ёл, ону иши ва аты гъар даим яшажакъ. (110 сёз).

План:

1. Уллубий Буйнакский ким болгъан?
2. Уллубийни душманлар туталар.
3. Игит революционерни ва ону ёлдашларыны оylumю.
4. Уллубийни ахырынчы сёзлери.

Сёзлюк – орфография иш: большевик, пача къурум, оьч алмакъ.

Акъ халатлы батырлар.

Ленинградны душманлар къуршагъан вакъти эди. Фашистлер шагъаргъа самолётлардан бомба ташлай, орамлагъа топлар булан атыша.

Фашистлер шагъарны ортасына гъар гюн бир вакътиде атыша болгъанлар. Уыйлер ава, адамлар оыле.

Бир керен боран башлангъан. Фашистлер гъар замангъы кююнде атышмагъа гъазирленгенлер. Бирден оланы уьстюне акъ халатлы адамлар чапгъан, душманланы ёкъ этген. Шо гюн Ленинградда яшайгъанлар рагъат тургъан.

Морякланы командири Алексей Карповну отряды, конькилер булан бузну уьстюнден чыгып, душмангъа хапарсыздан чапгъын этген. Олар акъ халатлар гийген болгъан. Душманлар оланы шо саялы заманында эс этмеген. (82 сёз).

План:

1. Ленинградгъа бомба ташлана.
2. Гъар гюн бир вакъти атышыв.
3. Акъ халатлылар гъужум эте.
4. Ленинградлылар рагъат бола.

Сёзлюк – орфография иш: Ленинград, бомба, отряды, конькилер.

Танкистлер.

Дав заман эди. Давну барышы экинчи жумагъа айланды. Тангны ярыгъында айры танк полку душманны эки атакасын гери урду. Уьчюнчю атакада Элмурзаны танкына топну гюллеси тийди. Экипаж, ялламагъа башлагъан танкдан атылып, якъ-ягъына чачылды. Оланы эс этген душманны десантниклери явдуруп атышды.

Элмурза бир ерден бир ерге яшына, ари-бери тайыша туруп айлана. Ол наган тапанчасы булан уруп эки фашистни йыкъмагъа болду. Сонг суюкеле туруп, старшина Карасевни янына барды. Ону къолуна яра тийген. Карасевни къолун байлайгъанда Элмурза къартыллай эди. Шону эс этген Карасев огъар масхаралар да этди.

Узакъ къалмай, атышыв сейир болду. Фашистлер озлени позицияларына артгъа тайышдылар. (94 сёз).

(Аткъайгъа гёре).

План:

1. Танкистлер душманны атакаларын гери ура.
2. Элмурзаны танкына топну гюллеси тие.
3. Элмурза эки фашистни йыгъа
4. Яралангъан старшина.
5. Душман артгъа тайыша.

Сёзлюк – орфография иш: экипажы, десантниклери, наган тапанчасы, старшина, позициясы.

Суворовну яш заманы.

Гиччи заманында уллу рус полководец Александр Суворов арыкъ, начар яш болгъан. Тек оъзю асгер къуллукъчу болурман деп токъташгъан. Олай болгъанда, къаркъараны беклешдирме, чыдамлы, къуватлы болма герек чи. Асгерде къуллукъ этмек тынч зат тюгюл.

Он йыллыкъ Саша абзарны чет еринде гюзгю сувукъ янгурну тюбюнде токътай. Бёрк сама гиймей. Къышда о бары да халкъдан тез тура, белине ерли къар булан жувуна болгъан.

Язда буса гъар гюн эртен кирине. Гюзню арт айы ноябрь ай болгъунча, нечакъы сувукъ буса да, киринивюн ташламай болгъан.

Суворов мурадына, къастына етишген. Ол къуватлы, чыдамлы улан болуп токътагъан. (92 сёз).

План:

1. Суворов асгер къуллукъчу болмагъа токъташа.
2. Къаркъараны чыныкъдырмагъа герек.
3. Саша къаркъарасын чыныкъдырагъан кюй.
4. Суворов мурадына етише.

Сёзлюк – орфография иш: полководец, начар, къаркъара, абзар, нечакъы.

Къоччакъ солдат.

Давну йыллары туююл. Болмаса, болмасын совет солдатлар бугюн де давгъа бара, давдан къайта...

Афгъанистан – бизге хоншу уълке. Совет гъакимлигини биринчи йылларындан берли о бизге дос уълке де дюр. Шо саялы совет халкъ бу пачалыкъгъа кёмек эте.

Мундагъы Совет Асгерни аз санавлу бёлюгю ер-ерде заставалар къуруп токътагъан. Оланы гъарисини алдына салынгъан борчлар башгъа.

Атагиши Балгишиев Дёргели юртда тувгъан. Ону 1985-нчи йылда асгерге чакъыралар. Атагиши Афгъанистанда Герат шагъарны къырыйында парашют-десант частында къуллукъ этген. Совет воинлер ювукъ арадагъы къышлакъланы душманлардан сакълай болгъан.

Душман совет самолётну яллатгъан. Лётчик яраланып, ятланы топурагъына тюшген. Ону къутултма герек. Кёп уллу къыйын шартларда Атагиши ёлдашлары булан шу буйрукъну кюте. Лётчик оylumден къутгъарыла.

Атагиши Балгишиев Афгъанистанны булутлу кёгюнде шолай борчланы кюте туруп, 99 керен парашютдан атылгъан. (120 сёз).

План:

1. Афгъанистан – хоншу уълке.
2. Совет Армия Афгъанистанда.
3. Атагиши Балгишиев Афгъанистанда къуллукъ эте.
4. Лётчикни къутгъарыв.
5. 99 атылыв.

Сёзлюк – орфография иш: Афгъанистан, пачалыкъ, заставалар, Дёргели, Герат шагъар, парашют-десант часты, къышлакълар, шартлар.

СУРАТ АЛАТЛАР БУЛАНГЫ ИЗЛОЖЕНИЕЛЕР

Пионер лагерде.

Язлык каникулларда ял алмак учун шагьардан гелген пионерлени лагерни агъачлыкны ягъасындагы майданлыкда ерлешген эди. Оланы акъ кетенден этил ген чатырлары яшыллыкга яйылган къаз сиривдей гёрюне. Лагерь ачылган пон гётерилген бийик къурухну башындагы кызыл байракны ахшамгы тав ел елпиллете. От ярыкъланы учгунлары гъавагъа гётериле ва, къарангылыкга сингип, ёкъ болуп гете. Пионерлени шат йыр тавушлары, чувлукну бузуп, йыраклагъа яйыла.

Гёзетге гелтирген атларын да аркъанлап, лагерни ювугунда янтайган эки яш, шо гёрюнюшге къарап, леззет ала. (74 сёз).

(А. Вагъабовгъа гёре).

План:

1. Лагерни ерлешген ери.
2. Лагерни гёрюнюшю.
3. Кызыл байракъ.
4. Жанлы гёрюнюш ва йыр тавушлар.
5. Гёзетни яшланы леззети.

Сёзлюк – орфография иш: кетен, къурух, елпиллете, чувлукъ, гёзет.

Дагъыстанны уллу озенлери.

Бизин республикабызны кыбла янын кюршап Самур озен агъа. Ону баш бутаклары бийик тав башларындан алына. Темиркязыкъ янындан буса Терик озени агъа. Тавлардагъы кярлар, бузлар ирип, бу озенлени сувлары кеп бола. Булгъанчыкъ сув, ташланы бир-бирине ура туруп, кавгъа этип геле. Яллав яйда да, сувукъ кышда да озенлени суву тартыла.

Дагъыстандагъы бары да озенлени суву Каспий денгизге тегюле. Хыйлы-хыйлы гиччи озенлени суву денгизге етишмей де къала. Кёбюсю, олай озенлени сувун колхоз авлакъланы сугармакъ учун гиччи татавулагъа йиберип коя. Халкъ хозяйствада озенлени пайдасы бар. (97 сёз).

План:

1. Самур озен.
2. Терик озен.
3. Сулакъ озен.
4. Озенлени сувлары язбашда, яйда ва кышда.
5. Озенлер ва Каспий денгиз.

Сёзлюк – орфография иш: кыбла, темиркязыкъ, булгъанчыкъ, татавул.

Гёзел ер.

Дагъыстан денгиз бойда ерлешген. Кума озенни денгизге тёгюлеген еринден башлап, Самур озенге ерли ону ягъаларын Каспий денгиз чая. Каспийни шо ягъасындагъы Аграхан бугъаз бек тамаша кёл гысаплана. Ону денгизден ярым атав айыра. Атавну майданы 39 минг гектар бар.

Бугъаз Каспий денгизни бир бёлюгю. Бу бойда балыкълар урлукъ ташлай, гёчеген къушлар къыш айланы оьтгере.

Аграхан ярым атав бизин республиканы лап да гёзел ерлерини бириси. Денгиз ягъада къыякъ оьсе. Шонда бир ерден бир ерге гёчеген къайырчакъ тебелер гёрюне. Мунда тюрлю оьсюмлюклер ёлугъа, жан-жанывар яшай. Гёчеген къушлар уялар тиге, бала ята. (90 сёз).

(«Къарчыгъа» журналдан).

План:

1. Дагъыстанны ерлешген ери.
2. Аграхан бугъаз.
3. Аграхан ярым атав.
4. Бугъазны ва ярым атавну яшаву.

Сёзлюк – орфография иш: чая, бугъаз, ярым, атав, къыякъ.

Гюзню йыбанчы.

Сентябрь айны он бешинчи гюню. Авлакълар саргългъан. Агъачлыкъда саргълт япыракълар гёрюне башлагъан. Гюзлюк будайлар ер ярып чыгып геле. Бавланы тереклеринде бишген емишлер гъали де салланып гёрюне.

Бузавчу яш сиривюн узун йибериپ яйгъан. Гезивде, кьозудан башлап кьодукъгъа ерли, тюрлю гъайванлар бары да бар. Бузавчу тёбе башда балабанын кюйлей. Ону согъа. Къаршы бетдеги акъ улакъ кьулакъларын тик тургъузуп атыла ва, дёрт де какичин ерге къагъа туруп, ойнакълай. Ону гёрюп, айланадагъылар да кьозусу-бузаву булан, бары да яр башгъа ерли чабалар. Баягъы улакъны командасы булан, дагъы да къайтып, бузавчугъа ерли хырындан атылалар. Огъар етишгенде, сайки, балабан озлеге согъулагъан йимик, боюнларын узаталар. Аналары мангырай, иелип барып, оланы эмелер. (105 сёз).

(М. Хангишиевгв гёре).

План:

1. Авлакъланы, агъачлыкъны, бавланы гёрюнюшю.
2. Бузавчуну гезивю.
3. Улакъны, кьозу-бузавну оюнлары.

Сёзлюк – орфография иш: гезивюн, кьозусу-бузаву, балабан, боюнлары, мангырай, эмелер.

Юрт ягда.

Емиш бавлар булан кѳуршалгѳан колхоз юртну ягѳасындан кѳп суву булангѳы татавул оѳте. Тюш вакѳти. Яллав. Колхозчуланы тувары шо татавулгѳа сувгѳа гелген. Юртгѳа гиреген кѳпюрнѳю янында увакѳ яшлар кирине. Оланы бирлери кѳпюрден атыла, бирлери эришип оѳрге багѳып юзе, бирлери чомулуп сувну тюбѳнде бир-бирин кѳувалап ойнай. Ондан бираз тѳбенде, татавулну генглешген яйылмасында, гамишлер ятгѳан. Кѳарагѳанда олар уѳѳюрѳп толтургѳан кѳара резин тулукѳлагѳа ошай. Гамишлер бувгѳан сув татавулну эрневлеринден чыкѳмагѳа аз кѳалып тура.

Олар сувдан гѳюннѳю кѳызыву таймай туруп чыкѳмайлар. (78 сѳз).

План:

1. Юртну ягѳасы.
2. Кѳпюрнѳю янында.
3. Гамишлер.

Сѳзлюк – орфография иш: яйылма, тулукѳлар, гамиш, эрнев.

Къарда яшынагъан къушлар.

Бир керен мен агъачлыкъ булан юрюп бара эдим. Шайлы сувукъ аяз гюн эди. Юрюй туруп, бир уллу талагъа чыгып къалдым. О талада бийик макъар тереклер бар. Къыртавукълар тереклени бюрлерин ашай.

Мен, къушлагъа ювукъ бармагъа кюй буса эди деп ойлашдым. Бирден олар, уьркюп, терек тюплердеги къаргъа гирип, ёкъ болуп къалды. Билмеймен, къайдан чыкъды, бир залим къыргъый гелип, шо тереклени тюбюне къонду ва ари-бери юрюме башлады. Къыргъый къарны тюбюнде яшынып турагъан къыртавукъланы башларыны уьстюнден юрюп турду. Ол къаргъа бир чомулса, танукъланы тутмагъа болажакъ эди, тек эс тапмады.

Мен мундан бек кеп алдым.

Къыртавукъланы уялары кышда къарны тюбюнде бола экен.
(100 сёз).

(М. Пришивинге гёре).

План:

1. Уллу талада.
2. Къыртавукълар къарны тюбюнде.
3. Къыргъый.

Сёзлюк – орфография иш: аяз, къыртавукълар, къыргъый.

Къубагийик гезив.

Къубагийиклер уллу эркин къолну ичинде отлай. Олар мингден де артыкъдыр. Гезивчюлер от ягдада олтургъанлар. Яллайгъан отну ягъында итлер де ятгъан.

Бирден къубагийиклеге хозгъавул тюшдю. Итлер гъаплама башлады. Гезивчюлер бёрюлер гезивге ювукълашгъанны билди.

Къубагийиклер, бир ерге жыйылып, топдай болуп токътады. Къуватлы къубагийиклер алгъа чыкъды. Ач бёрюлер олагъа атылма онгай алма айлана эди. Къубагийиклер мююзлерин ерге бакъдырып токътадылар. Бирден олар бёрю сиривге чабып йибердилер. Къубагийиклер бёрюлени мююзлерине алып, атма башладылар. Бёрюлени оьрге чююп, ерге ура, аякълары булан таптай эди. (81 сёз).

План:

1. Къубагийиклер ва гезивчюлер.
2. Къубагийиклеге хозгъавул тюше.
3. Бёрюлер ва къубагийиклер.

Сёзлюк – орфография иш: къубагийик, гезивчю, хозгъавул.

Биринчи къар.

Гюзню ахыр гюнлери. Чакъ бир жумадан берли булутлу. Тюшге таба ел башгъа айланды, къар учгъунлар гелме башлады. Аз да къалмай, лопа-лопа къар явуп йиберди.

Уйлерине къайтмагъа деп, орамгъа чыкыгъан дёртюнчю классны охувчулары, башлап явгъан къардан сююнчю, оьрге-оьрге атылдылар. Разият къар учгъунланы кьолю булан тутуп да, авзуна элтип де болмады. Ол къар холалар этди ва, онгайгъа алып, Рашитте оланы атды. Къар уруш башланды.

Школадан чыгып гелеген бир нече учитель гёрюнмеген эди буса, къар уруш узатылма ярай эди. Охувчулар къар холаларын бирлери киселерине, бирлери портфеллерине сугъуп къачдылар.

Артындагъы гюн эртен аччы аяз. Бавланы, авлакъланы, къалкъыланы къар басгъан. Гюзню балчыгъындан инжинген халкъ къар таптавдан кепленип юрюйлер. (104 сёз).

(М. Хангишиевге гёре).

План:

1. Чакъны алышыныву.
2. Яшланы сююнчю.
3. Охувчулар къачалар.
4. Артындагъы гюн.

Сёзлюк – орфография иш: лопа-лопа, балчыгъындан.

АРТЫН УЗАТЫП ЯЗМАКЪ УЧУН ТЕКСТЛЕР

Абсайит.

Яз вакъти. Гечелер кыысгъа. Ахшамлар тез ятмасанг, эртенге юхудан тоймайсан. Абсайитни ондан аварасы да ёкъ. Ол, ахшамлар орамда ойнай туруп, геч болгъанча уйге къайтмай къала. Бир гюн ахшам Абсайит ахшамгъы ашгъа да гелмеди. Анасы гъазир этген аш сувуду. Гечорта болгъанда, анасы урушармы экен деп къоркъа туруп, Абсайит уйге гелди.

(А. Вагъабовгъа гёре).

План:

1. Язда гечелер.
2. Абсайит орамда кёп ойнай.
3. Анасы этген аш сувуй.
4. Абсайит уйуне гечортада къайта.
- 5.Эртен Абсайит сыйырны гезивге къошма гечиге.

Самолётда.

Яйны исси гюню эди. Гюн шавла берип тура. Кёкде булутлар сабурдан саркып айлана. Самолёт топуракъдан айрылды ва чалт кюйде гётерилмеге башлады. Уьч километр оьрге гётерилип, биз булутлагъа етишдик. Самолёт булутланы арасына гирди. Бизин туман кьуршап алды. Гюн гёрюнмейген болду. Муна, самолёт булутлардан оьрге гётерилди. Гюн уьстюбюзде янгыдан шавла берди. Биз тюпге багъып къарадыкъ. Уьстден къарагъанда, булут бизге къар авлакъ йимик гёрюндю. Булутланы арасындан бир-бир ерлерден авлакъланы, ёлланы юртланы гёремге бола эди.

План:

1. Яйны гюню.
2. Самолёт оьрге гётериле.
3. Булутланы уьстюнде.
4. Ерни гёрюнюшю.
5. Самолёт кьона.

Сёзлюк – орфография иш: саркып, уьстден, самолёт, километр.

Денгизде.

Биз денгиз ягъагъа етгенде денгиз гёк от битген генг яшыл авлакъгъа ошай эди. Денгизни уьстю уюп тура. Биз, ташланы уьстюне минип, ерлешип олтурдукъ. Ягъагъа урунагъан сув гъаран тавуш эте эди. Сувну уьстюнден учуп айланагъан акъ къушлар эниш тюшюп, къанатларын сувгъа уралар. Сонг тутгъан чабагъын да тырнакъларына кысып, оьрге гётерилелер.

Арекде бирлери гъаран гёрюнеген къайыкълар юзюп айланалар. Дагъы да ариде уллу гемелер сюлдюрлер йимик болуп гёрюне. Олар денгизни ичине багъып эрекке гетген сайын гиччи бола. Яхшы къарап турсанг, гемелер, тавну башындан артылгъанда йимик, гёрюнмейген болуп къалалар.

План:

1. Денгизни гёрюнюшю.
2. Акъ къушлар.
3. Денгизде гемелер.
4. Денгизде этген ишлерибиз.

Сёзлюк – орфография иш: сюлдюрлер, артылгъанда.

Ат ярышда.

Тангала атлар чаба деген хабаргъа юртагъылар бек сююндю. Акъайны да аты бар. Ону аты – Юлдуз. Акъай, яшлагъа да билдирмей, Юлдузну ярышгъа гъазирлеп турду. Агъаву ону атны сакълайгъан кюйге уыйретген эди. Олар Юлдузну гъар гюн тѳбе артдагъы кѳолда, савгъатгъа да къарап, чапдырып тергей эдилер.

Биринчи май. Атлар чабагъан майдангъа сав юрт жыйылгъан. Акъай ярышда ортакъчылыкъ этеген атланы арасына Юлдузну алдындагъы гюнокъ яздыргъан. Акъайны уьчюнчю чыгъышгъа кѳошдулар. Уьч километрлик харшны беш керен айланмагъа герек эди.

Ярыш башланды. Акъай Юлдузну уьстюне сингип къалды.

План:

1. Юлдузну ярышгъа гъазирлев.
2. Ярыш башланды.
3. Акъайны аты озду.
4. Юлдузну бойнуна акъ гюлмелли байладылар, Акъайгъа савгъат бердилер.

Сѳзлюк – орфография иш: Биринчи май, 1 Май, гюлмелли, харш.

Юзюмлюкде.

Бу йыл эпсиз тюзевлю йыл болду. Бизин совхозну юзюм бавларында ытесиз емиш битди. Бугъар бары да халкъ бек тамашалыкъ эте эди. Гъатта кёпню гёрген къартлар да булай юзюм битип гёрмеген экен. Бу ишге халкъ бек сююндю. Гелим болса, уълкебизге де яхшы бола, халкъны яшаву да яхшылаша.

Сентябрь айда юзюм гесив башланды. Бары да халкъ бек алгъасап ишлей эди. Юзюмню болгъан чакъы тез къайтармагъа герек, неге туюл янгурлар явуп йиберсе, о бузулмагъа башлай.

Бизин школаны ырдеги класслары да юзюм гесивде совхозгъа кёмекге чыкъды.

(М. Ягъияевге гёре).

План:

1. Юзюм бавларда тизив емиш бите.
2. Совхозгъа кёмек этив.
3. Тогъузунчу класслар ярышгъа чыгъып ишлей.
4. Тогъузунчу «а» класс биринчи ерни ала.
5. Совхозну ва школаны дирекциялары айрокъда яхшы ишлеген охувчулагъа Гьюрметлев грамоталар бере.

Сёзлюк – орфография иш: юзюм гесив, Гьюрметлев грамота.

